

АДАБИЁТШУНОСЛИК // ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ //

STUDY OF LITERATURE

ХОДЖАЕВА РАЪНО

Филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Ўрта аср араб адабиётида янги насрий жанрлар шаклланиши ва такомиллашуви

Аннотация. *Мазкур мақолада ўрта аср араб адабиётида расоил (тарассул), адаб, тавқиат, рисола, мақома каби насрий жанрларнинг шаклланиши ва ривожли кузатилади ҳамда мисол тариқасида улардан намуналар келтирилади. Мақолада ўрта аср насрнавислиги шеърият каби мумтоз араб адабиётининг салмоқли қисмини таъкил этгани, араб нутқи хазинасидан кенг фойдаланиб, бадиий дидни ривожлантиргани таъкидланади.*

Таянч сўз ва иборалар: Қуръони карим, ўрта асрлар, араб адабиёти, насрнавислик, шеърият, рисола, мақома, жанр.

Аннотация. *В настоящей статье прослеживаются становление и развитие в средневековой арабской литературе таких прозаических жанров, как: расаил (тарассуль), адаб, тавқиат, рисала, макама и приводятся образцы их применения. В статье отмечается, что средневековая письменная проза является такой же весомой частью классической арабской литературы как и поэзия. Она пользовалась большим успехом у читателей и способствовала воспитанию художественного вкуса.*

Опорные слова и выражения: Коран, средневековье, арабская литература, проза, поэзия, рисала, макама, жанр.

Abstract. *This article discusses the formation and development of such prosaic genres of Medieval Arabic literature as rasail (tarassul), adab, tavqiat, risala, maqam and examples of their application. The article notes that medieval written prose is such a ponderable part of classical Arabic literature as poetry, which has been a great success with the readers and contributed to the artistic taste education.*

Keywords and expressions: Qur'an, Medieval, Arabic literature, prose, poetry, risala, makama, genre.

Қуръони Каримнинг нозил бўлиши, пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг фаолиятлари, арабларнинг фатҳ қилган ерларида ислом динининг тарқалиши ҳамда VII аср ўрталарида рўй берган ва араблар ҳаётини тубдан ўзгартириб юборган бошқа воқеа-ҳодисалар араб адабиётига, жумладан, насрнависликка таъсир кўрсатди. Қуръони Карим ва ҳадислар маънолари, иборалари, сўзлари, услублари насрнависликка туганмас заҳира сифатида хизмат қилди. Бундай насрга янги ислом жамиятида талаб пайдо бўлган эди, чунки ислом дини тамойиллари, асослари, бошқариш қоидалари ва бошқа жиҳатлари шарҳ ҳамда тафсирларга муҳтож эканлиги сезилди. Булар билан бир қаторда

эса забт этилган минтақалардаги ҳукмдорлар билан ёзишмалар бошланди, булар, ўз навбатида, янги насрий жанрлар ривожланишига олиб келди.

Насрга юклатилган вазифани шеърят бажара олмас эди. Чунки шахсининг жамият билан эътиқод орқали боғланиши, унинг ўз ҳуқуқ ва вазифаларини англаши, ҳукмдорнинг халқ билан муносабати, ёзма нутқининг аниқравшан, тушуниш учун осон бўлиши, келтирилган мисоллар ва ҳикматли сўзларни англаш қийинчилик туғдирмаслигини талаб қилди.

Умуман олганда, ёзма адабиёт арабларда ислом пайдо бўлиши билан ривожланди. Унгача жуда оз миқдорда фақат маккаликлар ёзиш-ўқишни билар эди. Бадр воқеасидан кейин ҳар бир асир тушган билимли маккалик зиммасига ўнта мусулмонни ўқитиш қўйилди. Кўп ўтмай ёзишни биладиган котиблар сони ошиб борди. Расулуллоҳ (с.а.в.) қошларида котиблик қилганлардан Абу Бакр, Умар, Усмон, Али каби ҳулофои рошидин, Абдуллоҳ ибн Равоҳа, Абдуллоҳ ибн ал-Арқам, Муовия ва бошқа таниқли шахсларни зикр қилса бўлади. Улар пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг ёнларида аҳдлар тузиш, мактублар жўнатиш ёки жавоб қайтариш каби ёзилиши талаб бўлган ишларни бажардилар.

Шу даврдан бошлаб ёзма адабиётнинг ўша даврдаги аҳамиятли жанри – расоил (ёзишмалар) тараққий топди. Расоилларда, энг аввало, исломга даъватни кўрамиз. Жумладан, Пайғамбар (с.а.в.)нинг давлатлар бошида турган шоҳ ва султонларга юборган мактубларида бундай даъватлар бор. Шунингдек, мактубларда минтақаларга юборилган ноибларга диннинг асослари шарҳи ва ислом аҳкомлари баёни учрайди ёки уларга янги топшириқлар, фармонлар жўнатилади. Лашкарбошиларнинг халифаларга йўллаган рисолаларида эса ғалабалар ҳақида эълон қилинади ё ёрдам юбориш тўғрисида илтимос қилинади. Бундай илтимослар, айниқса, халифа Умарга кўп бўлган. Бу расмий ёзишмалар тажрибаси сўнгги даврларда мислсиз кенгайгандан кейин алоҳида девонхоналар ташкил топиб, мактублар тузиш ёки жавоблар ёзиш билан махсус тайинланган котиблар шуғуллана бошлади.

Расмий расоиллар ўзига хос услубга эга эди. Расулуллоҳ (с.а.в.) ва биринчи халифалар ёки саҳобалар имлосида ёзилган ушбу мактублар баёнининг кучлилиги билан ажралиб турарди. Улар фикрларини лўнда, аниқ ифодалашга интилардилар, мавҳум сўзлар деярли учрамас эди. Сунъий сўз безакларидан, муболағалар ишлатилмас эди. Қабилаларга юборилган мактубларда маҳаллий лаҳжа сўзлари учраши мумкин.

Рисолаларда қуръоний оятлар ёки ҳадислардан иқтибослар қилинар эди. Рисолалар ёзиш “Бисмиллоҳ” билан бошланиб, муайян тартибга бўйсунарди. Мисол тариқасида Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг форс шоҳи – Хисравга¹ юборган хатлари билан танишамиз:

“Бисмиллаҳир роҳманир роҳим. Расулуллоҳ Муҳаммаддан форсларнинг буюги Хисравга. Кимки тўғри йўлдан борган бўлса, Аллоҳ ва унинг Расулига ишонса, ўшанга саломлар бўлсин. Мен сени ҳаммадан буюк ва қудратли

¹ Хисрав – Кисро, Кисрав, Хисрав – қадимги Эрон шоҳларининг унвони

Аллоҳга эътиқод қилишга даъват этаман. Мен, кимки исломга кирган бўлиб, кофирларга қариши сўз отса, у дунёда ҳам яшайди, деб хабар бериши учун барча одамларга юборилган Аллоҳнинг расулиман. Сен ҳам исломга кир, акс ҳолда, мажуслик (оташпарастлик) гуноҳига ботасан”¹.

Шундай қилиб, илк ислом даврида ёзма адабиёт вужудга келиб, тадрижий равишда давлат ишлари кенгайиши билан шаклланиб борди, лекин унинг чегараси ҳали анча тор эди. Уммавийлар даврида (VII аср иккинчи – VIII аср биринчи ярми) турли сиёсий партиялар, мазҳаблар ва оқимлар кўпайиши, халифаликнинг кенгайиши билан турли жойларда девонхоналар барпо бўлди ва ёзишма (расоил)лар янада ривожланди, бир томондан, халифалар девонхоналар орқали турли вилоятларга, ҳокимларга, лашкарбошиларга, тарафдорларига, ҳатто душманлари ва рақибларига мактублар уюштирар эди. Турли минтакалардан халифалик марказига жавоблар келиб, жойдаги вазият ва аҳволлар билан таништириш, дўст-у душманларни танитиш ва бошқа давлат ишлари муҳокама қилинарди. Иккинчи томондан, олимлар ва зоҳидлар бир-бирига рисоалар ёзиб, унда дидактик масалаларни кўтариб, одамларга тўғри йўл кўрсатиш мақсадида турли маслаҳатлар беришар эди.

Айни уммавийлар даврида девонхоналарда котиблар қатлами етишиб чиқди. Улар ўрта табақаларга мансуб бўлиб, кўпинча бир неча тил, жумладан, араб тили фасоҳатини, юнон, форс тилларини билишар эди. Уларнинг келиб чиқиши нафақат араб, балки бошқа халқларга ҳам мансуб бўлиши мумкин эди. Котиблардан ўз даври учун юқори маданият эгаси, турли илмлардан хабардор бўлиш, фикр ва ҳадисларни яхши билиши талаб қилинар эди. Котиблар фаолияти натижасида ёзишмалар санъатга айланди.

Илк ислом даврида шаклланган “расоил” жанри бадииятдан анча узоқ бўлиб, номалар эса қисқа ва лўнда тузиларди.

Уммавийлар даврида эса, сўз санъати бу жанрда ёрқин намоён бўлди. Котиблар фикрни ифодалашда хатлар учун чиройли иборалар, ёрқин образлар, турли бадий санъатлар, сермазмун мисоллар излар эди. Мактублар ҳажм жиҳатидан анча кенгайган бўлиб, маълум анъаналарга амал қилиш бир неча қоидалардан иборат эди: дастлаб, Аллоҳга ҳамду санолар, турли дуолар, сўнг Пайғамбаримиз (с.а.в.)га саловоту саломлар, охирида асосий мақсадни ёзиш энг зарур шартлардан эди. Мактубларда Қуръони Карим оятларидан иқтибослар келтириш маъқул саналиб, бу ҳолат рағбатлантирилар эди. Шунингдек, насрий фикрни шеърлар билан тасдиқлаш ҳам яхши фазилатлардан саналар эди. Сажъ санъатига мурожаат қилинса ҳам, баъзи ҳолларда ундан воз кечилган. Мавхум, жумбоқли ибораларни қўлламасликка эътибор қаратилиб, фикр мантиқан теран ва чуқур ифодаланишига алоҳида аҳамият берилган. Баъзида таниқли шоирларга тегишли машхур шеърларнинг маънолари насрий тарзда ифода этилиб, улардан фикрнинг жозибали жиҳатлари истеъфода этилган.

¹ Муҳаммад Халифанинг “Жоҳилия ва илк ислом даврларида адабиёт ва матнлар” китобидан иқтибос. – Қоҳира: Ал-Азхар университети, 1999. – Б. 144.

Девонхоналарда олиб борилган ўзаро ёзишмалар “тарассул” (“ёзишма”) номи билан ҳам танилди. Расмий тарассулдан ташқари, “тарассул ихванийа” ёки “расаил ихванийа” ажралиб, улар адабий жанр мақомини олди. Чунки бу жанр ҳақиқатда расмий ёзишмалардан фарқли ўлароқ, уммавийлар даврида бадий адабиётнинг бир кўриниши сифатида ишлатилди, яъни йўналиши номаълум ёки тўқима бўлиб, мактуб тарзида муаллифнинг бир мавзу ёки ходиса атрофида фикр юритиши, музокаралар олиб боришига имконият яратди. Бу жанр, ҳатто, XX асргача етиб келиб, замонавий муаллифлар томонидан истеъфода қилиниб келинмоқда. Масалан, ҳозирги замон машҳур араб ёзувчиси Жамол ал-Ғитоний Ўзбекистонга бағишланган “Рисалатун фи-с-сабабати ва-л-важди” (Юсак муҳаббат ва ишқ номаси – 1987) номли романини¹ ҳаёлий дўстига сафардан ёзган мактублар сифатида шакллантиради.

Расмий ёзишмаларда котиблар, одатда, ўзлари битган хатларга имзо ёки муҳр қўйилиши учун мактубларни халифа, амир, ҳоким, лашкарбоши ва уларни ёзишга буюрган ҳукмдор шахсларга тақдим қилар эдилар. Ҳокимлар ўзларининг имзолари ёнига ўз шахсий фикр-мулоҳазалари, ҳикматли сўзлар, афоризмларни қўшиб, мавзуга яна бир бора ўз муносабатларини билдираар эдилар. Сўз санъатига ишқибоз ҳукмдорлар, ҳаттоки, бир-икки байтли шеърни ўз имзоларининг ёнига қўшиб ёзар эдилар. Бу ҳолат расмий ҳужжатларда ҳам кузатилади. Шу йўсинда “тавқиат” жанри шаклланди ва у турли хил мавзудаги номаларда, айниқса, миннатдорчилик, табрик, дўстлик ва садоқат изҳорларида ўз аксини топди, буларнинг бари араб насри учун янгилик эди.

Масалан, халифа Маъмуннинг унга авомлардан бири зулм ўтказётгани тўғрисида шикоят қилиб ёзган шахснинг арзига жавобан ўша золимга мурожаат қилиб ёзган тавқиатидан намуна келтирамиз:

*“Бу кишининг ишини тўхтат, бўлмасам сенинг ишингни тўхтатаман”*².

Ёки вазир Яҳё ал-Бармоқий бир киши ҳадеб ундан нарсалар ато қилишини сўраганидан зерикиб, шундай ёзади:

*“Сен бу кўкракдан неъматларни эмиб олганингдек, бошқаларга ҳам эмишга бер”*³.

Куфа шаҳри аҳолиси халифа Мансурга шаҳар ноиби устидан ёзган шикоятларига у: “Қандай бўлсангиз, шундай амир тайинланади”, дея ҳадисдан иқтибос келтирган ҳолда тавқеъ битади. Халифа Маҳдий эса, уни ҳаддан ошиқ мадҳ қилган шоирга қарата: “Мадҳингда исрофга йўл қўйибсан, мукофотда тежамкорлик қиламиз”, деб ёзади⁴.

VIII аср ярмидан бошлаб аббосийлар сулоласи даврида шаҳарларда илмий-адабий насрнавис адибларнинг энг маълумотли доилари фаолият юритди. Улар илмий, расмий ва бадий насрни ривожлантирдилар. Асарлар

¹ Жамол ал-Ғитоний. Рисолатун фи-с-саботати ва-л-важди. Ривайат ал-Ҳилал. – Қоҳира, 1987.

² Ал-Аммарий Али Муҳаммад Хасан. Ал-адаб ва тариху фил-асрайн ал-умавий ва-л-аббасий. – Қоҳира, 1992. – Б. 104.

³ Ўша манба.

⁴ Ўша манба.

ёзишда кўп миллат вакиллари иштирок этиб, умуман олганда, улар араб-мусулмон маданияти ривожига катта ҳисса қўшди.

VIII асрнинг иккинчи ярмида жанрлар шаклланишига бир омил асос бўлган, у ҳам бўлса, оламни англашда нафақат ҳиссий, балки ақл-заковат билан идрок этиш зарурлиги эди. Бу ҳислат шу давр араб адабиётида, айниқса, насрий жанрларда ўзига хослик касб этди. Бадиий ижоднинг асоси ўша давр адиблари наздида фақат бадиий тўқима сифатида тан олинмади. Шу даврда вужудга келган ва “адаба” номини олган асарларда бадиий ижодни илмий ижоддан ажратиш қийин. Ёзма насрий адабиёт жанрларининг ўртасида аниқ чегара бўлмаганлиги сабаб, турли тарихий-жуғрофий асарларда, филологик масала кўтарилган рисоаларда бадиий унсурлар кўп учрайди. Булар сунъий равишда киритилган ҳикоялар, латифалар, шеърлар ва бошқа бадиий унсурларни қамраб олади. Кўпинча сажъда ёзилган бу рисоаларда илмий мулоҳазалар бадиий тўқима билан, бадиий тўқималар эса ҳақиқий воқелик фактлари билан аралашиб кетади. Бу анъана кейин ҳам давом этган. Масалан, X асрда яшаган бағдодлик ал-Маъсудийнинг “Олтин сочма” (“Муруж аз-захаб”) ва бошқа асарларида тарих ва сафар кузатишлари билан бир қаторда турли афсона ва бадиий тўқималар жой олган.

“Адаба” жанри ўқувчиларнинг кенг тарқалган сеvimли жанрига айланди ҳамда ўзида маърифий, дидактик ва кўнгилочар жиҳатларни мужассамлаштирган эди. “Адаба” жанрига тамал тошини қўйган деб араб мумтоз адабиёти “олтин даври” илк боскичининг ёрқин намояндаси Абдулла ибн Мукаффа (720–756) ҳисобланади. Асли форслардан бўлган бу истеъдодли адиб араб ва форс маданиятлари билимдони бўлиб, халифалар саройида котиблик лавозимида хизмат қилиб келди. Араб тилига форс ва ҳинд тилларидан кўп асарлар таржима қилган. Айни ибн Мукаффа адаба жанри зиммасига мусулмон кишисини тарбиялаш вазифасини юклади ва ярим дидактик (насихатгўй), ярим бадиий услубда асарларини инсоний илмлар (адабиёт, тарих, фалсафа ва ҳоказо) мажмуаси билан таништиришга йўналтирди.

VIII аср иккинчи ярмидан бошлаб филологик илмлар ривожланиб кетди. Бу соҳада жуда кўп назарий ишлар яратилди. Аруз илмини ишлаб чиқиш, адабиёт қонунларини англаш, ифодавий тасвирий воситаларни ажратиб, тартибга солиш каби ишлар эстетик дунёқарашни ўзгартирди ва дидни шакллантирди. Адибнинг, шоирнинг мавқеи ошди.

Масалан, Ибн Муътазнинг “Янги услуб китоби” (“Китаб ал-бадиъ”) араб тилининг образлар тизимини биринчи бўлиб таснифлаган ва ўз замонаси шеъриятининг характерини кўрсатган асар ҳисобланади. Адиб асаридан сўнг илмий-бадиий истеъмомга ал-балаға, ал-фасоҳа, ал-байан, фосих, илмул-маъно ва бошқа истилоҳлар кириб келди, бадиий санъатлар истиора, тазод, тажнис, мутобақа, ташбиҳ ва бошқа номларга эга бўлди. Ибн ал-Муътаз ишини Аскаррий ўзининг “Китаб ас-синъатайн”, Кудаман ибн Жаъфар “Накд аш-шеър” асарларида давом эттирди. Ибн ал-Муътаз ва бошқа янгиланиш даври адиблари ижодида шу даврнинг беш тамойилига таяниш кузатилади:

1. Ақл-заковатни устувор қўйиш;
2. Сўзга сиғиниш;
3. Асарда мувозанат сақлаш, мантиққа амал қилиш;
4. Таснифлашга риоя қилиш;
5. Масхара – кулиш орқали тарбиялаш.

Бешинчи тамойил янгилашиш даври машхур адиби Жоҳиз (775–869) ижодида ўз тақомилини топди. Жоҳиз масхара қилиш тамойилини тарбиялашдаги энг таъсирчан ва фаол омил деб ҳисобларди. У ҳақиқий сатирага тамал тошини қўйди. Ундан олдин “кулиш” ҳақиқий сатирадан узоқ турарди, аксрияти содда ва қўпол кўринишда учрар эди. Душман устидан кулиш кўпинча қарғишга ўхшаб кетар ва “ерингни суғормасин ёмғир сувлари” каби иборалардан бошланарди. Инсоннинг ташқи кўринишидаги камчилиги, хунуклиги, бўй-басти, ҳатто касали – ҳаммаси кулгу объекти бўлиши мумкин эди. Жоҳиз эса муайян образлар ва типлар устидан кулади, унинг ҳажви жаҳолат ва нодонлик, калтафаҳмлик ва такаббурликка қарши қаратилган бўлиб, баъзида нафис юмор билан, баъзида аччиқ истехзо билан ҳукм чиқаради. Масалан, Қуръон маъноларини яхши тушунмасдан ўзини “қори” ҳисоблаган ёки нодон бўла туриб, баландпарвоз сўзлар билан ўзини доно кўрсатмоқчи бўлган одамларнинг устидан кулади. Жоҳизнинг услуби ўзига хос бўлиб, унда ҳазил-хузул халқчил иборалар жиддий масалалар ёки аксинча, арзимаган кичкина оддий ҳаёт сюжетида баландпарвоз жўшқинлик билан ифодаланган. Бундай ҳажвни тушуниш учун ўқувчи тайёр бўлиши керак эди. Шу йўл билан жаҳолат, нодонлик устидан кулиб, Жоҳиз ақл-заковатни тараннум этади. Жоҳизнинг ҳажвий асарлар ёзишини Таухидий, Абу Дулаф, Ибн Абд Раббихи ва бошқа ўрта асрлик адиблар давом эттирди. Масалан, Ибн Абд Раббихи мутакаллимлар орасида учрайдиган гердайган нодон кимсалар устидан кулиб, улар мажлисларда “Қахв” сурасидаги ғорда ухлаб қолганларнинг ити қайси рангда бўлганлиги тўғрисида жиддий муноқашалар олиб боришларини масхара қилади.

Жоҳиз ўз асарларида сўз билан, шу жумладан, аччиқ истехзоли сўз билан одамни тарбиялаш мумкинлигига қаттиқ ишонади. Сўз таъсирида инсон покланади, одобли бўлади, яхшиланади. Ажаб эмас, ривоятларда қаҳрамон сўз устамони бўлганлиги учун ютиб чиқади.

Мантиқ, чиройли ибора, наҳв ва сарф қоидаларидан тўғри фойдаланиш, тўғри талаффуз қилиш, буларнинг ҳаммаси Жоҳиз назаридан қолмаган. Ўзи бу талабларга амал қилиб, адаба жанрининг ажойиб намуналарини яратган. Уларда такаллуф, баландпарвоз иборалар, сажъга кўп берилмай, жиддий ва чуқур далилларга таянган ҳолда илмийликни ҳазил билан аралаштириб, ўзига хос услуб яратди. Ўзи бу услубини машхур асар “Китаб ал-ҳаяван” (“Ҳайвонлар тўғрисида китоб”)да шундай таърифлайди:

“Мен Аллоҳни мувофиқлиги билан бу китобга зийнат беришга жазм қилдим ва бобларига шеър ва ҳикоялардан ажойиб нодир намуналар киритишни афзал кўрдим. Ўшанда бу китобни ўқиётган одам бобдан-бобга, шаклдан-

шаклга ўтади. Ҳаётдан маълум, қанчалик овозлар ёқимли, ашулалар чиройли, торлар жарангдор бўлмасин, агар ижроси чўзилиб кетса, қулоққа барибир зерикарли туюлади”¹.

Жоҳиз кўп жанрларда ижод қилди, аммо унинг асарларида сатира ва адаба жанрлари ўз тақомилига етди.

Қуйида Жоҳизнинг ўзида расоил ва адаба жанрлари сифатларини мужассамлаштирган асаридан парча келтирамиз. Асарда у ҳасадгўйлик каби иллат тўғрисида мулоҳаза олиб боради:

“Ҳасад – Аллоҳ сени сақласин (ундан), жисмни кемирувчи, оғир ҳолатни янада ёмонлаштирувчи иллатдир. Даволаниши қийин, йўлдоши – безовталиқ, таишиши. У чигил нарсаси, зоҳири – бедаво, ботинининг давоси ҳам мушкул.

Ҳасад қуфр ва ёмонликнинг иттифоқчиси дур, у ҳаққа қариши, очиқ ишнинг душмани. Аллоҳ “аҳл ал-китоб”ни қийиб деди: “Аҳл ал-китоб”дан кўплари сиз имон келтирганда, сизни рад этдилар ва улар олдида ҳақ очилганда ҳасаддан кофирларга мойил бўлдилар”.

Ундан (ҳасаддан) адоват тугилади, у оранинг бузилишига сабаб, бегоналашишига олиб келади, жамоа ичига тарқоқлик солади, яқинлар орасида раҳмшафқатни йўқотади, биродарлик ришталарини узади, дўстлар базмини тарқатади. У кўкракда гўё тош ичида ёниб турган оловдек қўмилиб беркинади. Баъзи бадавий араблар у тўғрисида шундай деб айтишган: “Мен ҳасаддан мазлумга ўхшаб қолган, ўзига золимлик қилган ёмонроқ золимни кўрмадим. Чунки, унинг кўнгли синиқ, қалби вайрон, ҳафалик унга доимо йўлдошидир”².

Жоҳиз ёзган бу ҳикматли сўзлар асрлар ўтиб, инсоний муносабатларда ўз долзарблигини йўқотмаган.

Уммавийлар сулоласи давридан бошлаб яна бир насрий жанр шаклланиб, у турли масалаларга бағишланган тадқиқотсимон изланишлар бўлиб, “рисола” номини олди. Айнан шу жанрдан кейин илмий рисоалар ривожланди ва улар турли кўринишларда намоён бўлди. Ушбу давр ёзма адабиётида илк тарихий рисоаларнинг вужудга келиши кузатилди.

Бу жанр, айниқса, X–XI асрларда раванқ топди ва унда турли адабий, тарихий, фалсафий, диний масалаларни кўтарувчи рисоалар пайдо бўлди. Ҳар бир рисола муаллифи сўзларни чархлаб танлашга, маъноларда теранлик бўлишига қайта аҳамият беради.

XI асрда рисола жанри буюк адиб Абу Ала ал-Маарий (973–1058) ижодида тақомиллашди. Бу борада ал-Маарий бир нечта асарлар қолдирган. Жумладан, “Рисолат ал-ғуфрон” (“Кечиримлилиқ тўғрисида рисола”), “Китаб ал-фусул ва-л-ғоят” (“Фасллар ва ғоялар китоби”) ва бошқалар.

“Рисолат ал-ғуфрон” адибнинг шох асари бўлиб, араб насрида олдин ва кейин учрамаган бетакрор асар сифатида танилди. У қандайдир шоир Ибн ал-

¹ Ал-Аммарий Али Муҳаммад Хасан. Ал-адаб ва тариху фил-асрайн ал-умавий ва-л-аббасий. – Қоҳира, 1992. – Б. 109–110.

² Ўша манба. – Б. 102.

Қарихнинг ал-Маарий йўллаган саволарга жавоблари сифатида ёзилган бўлиб, ўзига хос композицияга эга ва икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда ал-Маарий Ибн ал-Қарихнинг аввал жаннатда истиқомат қилишини ҳикоя қилади. Бу қисмда эпик асарларга хос воқеабандлик, макон ва замонда кечувчи воқеа-ҳодисалар тасвирланади ва тўлақонли бадий воқелик яратилади.

Асарнинг иккинчи қисми бевосита ал-Маарийнинг ибн ал-Қарихнинг саволларига жавоб бўлиб, адиб унда турли масалалар бўйича аклий мушоҳада, фикр юритади, ўз қарашлари, мулоҳазаларини билдиради. Жавобларда ал-Маарий турли тарихий ҳодисаларга, афсона ва ривоятларга, дин, тил, наҳв ва бошқа соҳаларга мурожаат қилади. Масалаларга ёндашишда мурасасиз йўл тутати, замонасида мавжуд қарашларга танқидий кўз билан қарайди. Ўз навбатида, олам, коинот тузилиши тўғрисидаги мулоҳазаларини ҳам баён қилади, ахлоқий масалаларда баҳслар олиб боради. Шоирларни ҳам танқидга олади. Масалан, мадҳларда муболага ишлатиш, ахлоқий мувозанатни бузиш, макташда ҳаёл парвозини чегараламасликни ўткир ҳажв остига олади ва мухлисни самимий бўлишга даъват этади. Шунингдек, ақл-заковатдан келиб чиқиб фикр юритишга чакиради. Шаклда кофия ожизлиги ва вазнр бузилишларини кўрсатиб ўтади. Ал-Мутанаббий ва бошқа шоирларни кучли деб ҳисоблаб, уларни танқидчилардан ҳимоя қилади.

Ибн ал-Қарих ўлимидан кейин тирилиши, жаннат дарвозаси олдида кутиб қолиши, охири дарвоза посбони Ризвонга бағишлаб мадҳ ёзиши ва жаннатга кириши ҳолатлари алоҳида қисса бўлиб, “қисса ичида қисса”ни ташкил қилади ва асарнинг ўзига хос композиция қурилишига олиб келади. Ибн ал-Қарихнинг жаннат дарвозаси олдидаги саргузаштлари дунёвий ҳаётдаги ишларини эслатади ва бунда ал-Маарийнинг ҳажвий танқидга мойил эканлиги сезилади. У Ибн ал-Қарихни жаннатга ноз-неъматлар ва хизматдаги хур қизларни истаб интилагани учун таъна қилади. Ал-Маарий фикрича, мусулмонни жаннатга неъматлар эмас, чин эътиқод жалб этиши керак. Ибн ал-Қарих филолог бўлгани туфайли дуч келган шоир ва адиблар билан адабиёт, шеърят, тил масалаларида баҳслашади ва турли хил вазиятларга тушади. Уддабурон Ибн ал-Қарих жаҳаннамга ҳам саёҳат қилишга улгуриб, у ерда ҳам жуда кўп таникли шоирлар, адиблар, олимларни учратади. Улар ичида машҳур шоирлар Имрул Қайс ва Башшор ибн Бурдга дуч келади. Ибн ал-Қарих улардан жаҳаннамга тушиш сабабини бирмабир сўраб, ўз мулоҳазаларини билдиради. Бу ерда қолиб кетиш хавфи туғилганидан сўнг, орқага қайтиб кетишни афзал кўради.

Ал-Маарийнинг “Кечиримлилик тўғрисида рисола”си Ғарб арабшунос олимларини хануз ўзига жалб қилиб келмоқда. Ҳатто буюк итальян шоири Дантега “Илоҳий комедия”сини яратишда бу асар таъсир кўрсатган деган тахминлар ҳам бор. Данте яшаган даврда (XIV аср) араб маданияти ва адабиётига қизиқиш катта бўлган. Унинг намуналари билан Испаниянинг жанубидаги таржимонлик фаолияти орқали кенг танишилган. Данте ислом маданиятининг илмий ва фалсафий мафкураси билан яхши таниш бўлган ва асарида Ибн Сино, ал-Ғаззолий, ибн Рушд, Аҳмад ал-Фарғоний ва бошқа-

лардан иқтибослар келтирган. Улар тўғрисида араб тилидан лотин тилига қилинган таржималардан маълумотлар олган. Дантенинг жаҳаннамга сафар қилган Виргилий образи билан ал-Маарийнинг Ибн ал-Қарих образлари ўртасида ўхшашликлар кўп. Аммо бу фикрлар тахминдан иборат, холос¹.

Рисола жанрида Хоразмдан чиққан машҳур филолог Абу Бакр Муҳаммад ал-Хоразмий (934–993) ҳам танилган. Ал-Хоразмий меросида филологик асарлардан ташқари шеърини девон, рисолалар ва номалар (расоил) мажмуаси бор бўлиб, улар бизнинг кунимизгача етиб келган. Араб дунёсида унга бағишланган тадқиқотлар ҳам мавжуд. Адибнинг услуби чиройли, у сажъли жумлаларни афзал кўради. Сажъда сўзларни қофия учун эҳтиёткорлик билан танлайди, турли сўз ўйини, бадий санъатларни кенг ишлатса-да, ортиқча сунъий безатишга берилмайди. Шунинг учун унинг номалари самимийлиги билан машҳур бўлиб, у араб оламида араб тили билимдони сифатида тан олинган. Унинг хилма-хил мавзуларга ёндашиши, айниқса, маиший ва кундалик ҳаётдан олинган мавзулари ўзининг жонлилиги ва жозибаси билан замондошлари эътиборини жалб қилди. Адиб атрофидаги одамлар ҳаётига, улар бошига тушган мусибатга эътиборли бўлиб, ўз муносабатини билдиради, тасалли беради. Абу Бакр ал-Хоразмий ҳам зулмга, адолатсизликка қарши чиққан.

Абу Бакр ал-Хоразмийнинг номалари тарихий аҳамиятга эга. Унинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, у номаларининг аксариятида ўз шахсий ҳаётидан келиб чиқиб, кўрган-кечирганларини баён қилади. Шунингдек, унинг ўз дўстларига ёзган номалари ҳам мавжуд:

“Сенга хатим. Худди қилич сайқалдан ёки ой зулматдан чиққандек мен бало огушидан чиқдим. Дардим мени фироқ айлади, бундай васлга муштоқ бўлмайди киши. Ниҳоят мен билан видолашди у, лекин бундай виддолашувга йиғламас киши. Аллоҳ Таолога ҳамду санолар бўлсинки, дардимни олди, неъмат қилиб давога йўналтирди.

Кеча мен жанобимнинг тасалли бергувчи мактубини кутдим, бугун эса табиригини. Аммо у шу оғир кунларимда дардимга ҳамдард бўлиб бирор мактуб ёзмади, шунингдек, яхши кунларда севинчга ҳамнафас бўлмади. Кўнглим олдида уни кечирдим, қалбимдан уни ҳимоя қилдим. Дедим: “Биринчидан, (касалга нисбатан) ёзмагани – бу хабарни эшитиб сўздан қолгани, аммо иккинчидан, (тузалишида ёзмагани) ҳали олдинги ҳолатидан ўзига келолмагани”. Ишқилиб, Аллоҳ Таолонинг неъматини унга ҳар томондан ёғилсин ва ҳар муҳитда уни ўрасин. Агар нотўғри талқин қилган бўлсам, узрини ўзи менга хабар қилсин, чунки мендан яхшироқ ўзи сирини билади. У туфайли қалбим билан кураш олиб борганим ва гуноҳи учун ўзимнинг гуноҳимдек узр сўраганимга мендан рози бўлсин. Дедим: “Эй кўнгли, кечир биродарингни ва нима ато қилса шуни қабул қилгин! Бугунги куннинг эртаси бор ва ёзишмага қайтишни энг яхши мақтовларга сазовор”².

¹ Габриели Ф. Данте и ислам. Сборник «Арабская средневековая культура и литература». – М.: Наука, 1978. – С. 207.

² Ал-Аммарий Али Муҳаммад Хасан. Ал-адаб ва тарихуҳу фил-асрайн ал-умавий ва-л-аббасий. – Қоҳира, 1992. – Б. 216.

Араб тилидаги матнда жумлалар сажъда ёзилиб, жуда чиройли қофияланган. Жумлалар қисқа, лўнда, аниқ. Хат мазмунида муаллиф касал пайтида хабар олмаган дўстига ярим ҳазил оҳангда гина қилади, лекин кетидан кечиримлилик оҳангги устун келади. Матн ниҳоясида мақолга ўхшаган қофияланган жумла ишлатилган, унинг маъноси: “Бугунги куннинг эртаси бор ва улгурмаган ишга қайтиш, энг яхши мақтовга сазовор” деганидир. Матнда ал-Хоразмийга хос енгил юмор сезилади. Унинг бағрикенглиги ва дўстига бўлган илтифоти инсон сифатида яхши фазилатларидан далолат беради. Мохир насрнавис адиб, шоир, машҳур филолог Абу Бакр ал-Хоразмий ҳокимлар саройида мадҳлар ёзишга мажбур бўлди, аммо у доимо ҳақиқатга интилни ва шу йўлда кўп мусибатларга дучор бўлди. Замондошлари хотирасида, сўнг араб адабиётшунос олимлар тадқиқотларида у номалар устаси, жозибали ва нафосатли услуб эгаси, буюк адиб сифтида ўрганилади.

Мумтоз араб адабиётининг яна бир муҳим самараси – бу янги жанр – мақоманинг шаклланишидир. Мақома кўп сўз бойлиги ва турли услубий изланишларни ўзида мужассамлаштирган жанрдир. У араб дунёсида кенг тарқалди ва XX асргача етиб келди. Мақомаларда жуғрофий ҳудудлар, қаҳрамон фаолияти ва саргузаштлари кенгайган мусулмон дунёсини қамраб олади, шунингдек, унда бошқа халқлар адабий мероси таъсири сезилади.

Мақомада дарбадар фирибгар қаҳрамон саргузаштлари баён этилади. У турли-туман қизиқарли, баъзида оғир вазиятларга тушиб, улардан мақр ҳийласи, сўзга чечанлиги, уддабуронлиги туфайли қутулиб чиқади. Фирибгарнинг саргузаштлари, асосан, шаҳарларда ўтади ва мақомада ўрта аср шаҳри манзаралари, одамлари намоён бўлади. Мақомаларнинг энг машҳур муаллифлари Бадиуззамон ал-Ҳамадоний (1969–1009), Абу Муҳаммад ал-Ҳаририй (1054–1122) ва Маҳмуд аз-Замаҳшарий (1075–1144)лардир. Ватандошимиз аз-Замаҳшарий ўзининг “Олтин маржонлар” (“Атв аз-заҳаб”) китобига йиққан мақомалари сони элликка боради.

Шундай қилиб, мумтоз араб адабиёти араб маданияти тарихида энг ёрқин саҳифаларни ташкил этади. Унинг энг юксак равиши IX–XI асрларга тўғри келади. Бу юксалишда жанрлар тизими ва типологияси фаол қатнашди, баъзи анъаналари ҳатто XX асргача етиб келди. Ўрта асрлар арабийзабон насрининг юксалишида мовароуннаҳрлик адиблар ҳам фаол иштирок этдилар.